

<https://doi.org/10.62837/2026.3.63>

Azərbaycan Tibb Universiteti
f.f.d., dos. MƏLAHƏT GƏRAYZADƏ
qerayzademalahat1955@gmail.com

Azərbaycan Tibb Universiteti
f.f.d., baş müəllim DAŞDƏMIROVA NİGAR
nigar1972@bk.ru

Azərbaycan Tibb Universiteti
müəllim HACIYEVA VƏFA
vafa.haciyeva80@gmail.com

KONTEKSTİN DİLÇİLİKDƏ ROLU

Kontekst linqvistik ifadələrin başa düşülməsində və geniş mənaların təfsirində əsas rol oynayır. Bu məqalədə əsas kontekst növləri: linqvistik, situasiya, mədəni və tarixi, eləcə də onların semantik şərhə təsiri araşdırılır. Məqalənin yeniliyi ənənəvi linqvistik nəzəriyyələri və təbii dilin emalının müasir texnologiyalarını birləşdirən kontekstin öyrənilməsinə inteqrasiya olunmuş yanaşmadadır. Onun aktuallığı koqnitiv linqvistikaya və süni intellektə marağın artması, həmçinin multimodal ünsiyyət kontekstində mənaların dəqiq şərhinə olan ehtiyacla bağlıdır. Məqalənin məqsədi müxtəlif növ kontekstlərin linqvistik konstruksiyaların başa düşülməsinə təsirini təhlil etmək, təbii və rəqəmsal qarşılıqlı əlaqədə onların şərhinin əsas mexanizmlərini müəyyən etməkdir.

Açar sözlər: kontekst, linqvistik, konstruksiya, ifadə, təbii dil, koqnitiv dilçilik

Giriş. Kontekst sosiologiya, fəlsəfə, mədəniyyətşünaslıq və mədəni antropologiyanın, xüsusilə dilçiliyin tədqiqat obyektidir [4; 5, s.39-67; 6-11]. Kontekst XX əsrin birinci yarısında dilçiliyin tədqiqat marağının mərkəzinə çevrildi. London Dilçilik Məktəbinin əsərlərində, o vaxtdan bəri bir çox xarici dilçilər kontekst mövzusunda çıxış etdilər, bununla belə, kontekst indiki dövrdə çox axtarılan tədqiqat obyektində davam edir [1; 2]. Kontekst linqvistik ifadələrin başa düşülməsində və geniş mənaların təfsirində əsas rol oynayır. Bu konsept bir çox aspektləri, o cümlədən dil mühitini, situasiya şəraitini, mədəni ənənələri və tarixi xüsusiyyətləri əhatə edir. Kontekstin aşağıdakı növləri mövcuddur:

1) Linqvistik kontekst. Linqvistik kontekst referensial funksiyanın dil vahidləri tərəfindən həyata keçirilən zəruri şərtidir, çünki nitqdə söz xarici dünyanın konkret obyektlərini və vəziyyətlərini təyin etmək xüsusiyyətlərini əldə edir. Real praktikada çoxmənalı leksik vahidlərin mənaları arasında fərq məhz linqvistik kontekstdə aparılır. Linqvistik kontekst ümumi və regional bilikləri, müəyyən bir dilin və dünya mədəniyyətinin presedent mətnlərinin bazası haqqında bilikləri özündə cəmləşdirən ekstralingvistik və ya situativ kontekstinə qarşı qoyulur. “Linqvistik kontekst” anlayışı mikrokontekst və ya dar kontekst, üfqi kontekst və soltərəfli kontekst kimi kontekst növləri ilə baş vermə və ya kəsişmə əlaqələri ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır, çün-

ki dilçilik kontekstinin ilk növbədə hamısı, bir sözün bilavasitə mühitidir. Müəyyən dərəcədə linqvistik kontekst anlayışı makrokontekst və ya geniş kontekst, eləcə də şaquli kontekst və sağtərəfli kontekst kimi kontekst növlərinə qarşıdır, çünki müntəzəm linqvistik mənalar ən çox sözün ən yaxın mühitində reallaşır.

Kontekst sözün mənasını aydınlaşdırmağa imkan verən istifadə şərtləridir. Dilçilikdə kontekst dil əlamətlərinin təfsirinə təsir edən hər hansı bir amil: linqvistik, fiziki, sosial amildir. Bu, dil mühiti, nitq ünsiyyəti vəziyyəti və ya obyektin mövcud olduğu mühit ola bilər. Kontekst verilmiş linqvistik işarədən başqa hər şeydir. Müasir praqmatik nəzəriyyələrə görə, kontekst hər şeyə cavabdehdir. Linqvistik kontekst sözün və ya ifadənin mətn mühitinə aiddir. Buraya sintaktik quruluş, leksik mühit və ümumi nitq daxildir. Dil kontekstinə ətraflı nəzər saldıqda, onun iki əsas növ var: leksik kontekst və sintaktik kontekst; onlar aralarındakı fərq olduqca ixtiyari görünür, çünki sözün sintaktik mövqeyi çox vaxt onun qrammatik mənası ilə əvvəlcədən müəyyən edilir.

a) Leksik kontekst sözün cümlədəki bilavasitə mühitidir. Məsələn, "mənbə" ümumi adlanan mənbə və ya su mənbəyi mənasını verə bilər və onun mənası ətrafdakı sözlərlə müəyyən edilir.

b) Sintaktik kontekst söyləmin mənasına qrammatik quruluşun təsiridir. Məsələn, "Qoca oğlanı itlə gördü" ifadəsi çoxmənalı ola bilər: it oğlana məxsusdur, yoxsa qoca ikisini də görüb?

c) Diskursiv kontekst özündən əvvəlki və sonrakı cümlələri əhatə edən daha geniş mətn fonudur. Məsələn, "O, erkən getdi" cümləsindəki "o" sözü kimə istinad edildiyini müəyyən etmək üçün əvvəlki mətndən məlumat tələb edir.

Çoxmənalı sözlərin və frazeoloji vahidlərin təhlili zamanı linqvistik kontekst xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sözlərin bir-biri ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu və mətnin ümumi mənasını necə təşkil etdiyini nəzərə almaq vacibdir.

2) Situativ kontekst. Əksər praqmatiklərin fikrincə, kontekst sözün gizli potensialını üzə çıxarmağa imkan verir. Müasir praqmatikada danışanın implikaturaları, onun daxil etdiyi gizli məlumat və dinləyicinin çıxardığı nəticələr arasında fərq qoyulur. Ünsiyyət prosesində nitq fəaliyyəti eyni zamanda iki qavrayış müstəvisinin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Danışan söyləmə yaradarkən nəyi və necə dediyini, fikirlərini necə formalaşdırdığına nəzarət edir. Dinləyici danışanın ifadəsini şərh edir və onun şərhini danışanın söyləməsində yer alan məzmunla üst-üstə düşməyə bilər [3]. Beləliklə, mətnin yaranması ilə onun qavranılması arasındakı ziddiyyətlərdən qaçınan münaqişə risk faktorları yarana bilər. Situativ kontekstinə ünsiyyətin baş verdiyi şərtlər daxildir. Onun əsas komponentlərinə aşağıdakılar daxildir:

a) Fiziki şərait - ünsiyyətin yeri, vaxtı və şəraiti. Məsələn, "tutqun" sözü həm fiziki qaranlıq ("Otaq tutqun idi"), həm də məcazi mənaya ("Onun üzü tutqunlaşdı") aid ola bilər.

b) İştirakçıların kommunikativ rolları: kim kimə danışır. Eyni mətn müəllifinin kimliyindən asılı olaraq fərqli şəkildə qəbul edilə bilər. Məsələn, bir siyasi liderin rəsmi açıqlaması və sosial mediada şəxsi mesajı fərqli şərhlənir.

c) Ünsiyyətin məqsədi danışanın niyyətidir. Məsələn, "Nə gözəl!" kontekstdən asılı olaraq həqiqi heyranlığın ifadəsi və ya istehzalı şərhlənə bilər.

Danışq dilini şərhlənən situativ kontekst xüsusilə vacibdir, çünki qeyri-verbal işarələr (jestlər, intonasiya, üz ifadələri) mənanın çatdırılmasında mühüm rol oynayır.

3. Mədəni və tarixi kontekst. Mədəni kontekst mənalara qavranılmasına təsir edən əhəmiyyətli, normalara və inanclarla bağlıdır. Onun mühüm aspektlərinə aşağıdakılar daxildir:

a) Dil xüsusiyyətləri: idiomlar, atalar sözləri və sabit söz birləşmələri mədəni normalardan asılıdır. Məsələn, rus dilində "носить воду в решете" ifadəsi faydasız fəaliyyət mənasını verir, ingilis dilində də buna bənzər fikir "a wild goose chase" ifadəsi ilə ifadə edilir.

b) Tarixi alluziyalar. Bir çox mətnləri başa düşmək üçün tarixi keçmişi bilmək lazımdır. Məsələn, "dəmir pərdə" və ya "yenidənqurma" sözləri yalnız XX əsrin tarixi kontekstində başa düşülür.

c) Dini və etik normalar cəmiyyətə xas olan əxlaqi-mənəvi münasibətlərdir. Məsələn, çiçəklərin simvolikası (bəzi mədəniyyətlərdə ağ rəng təmizlik, bəzilərdə isə matəm simvolu kimi) şərhə mədəni kontekstin əhəmiyyətini nümayiş etdirir. Ədəbi əsərləri, fəlsəfi traktatları və hüquqi sənədləri öyrənərkən, tarixi kontekst xüsusilə vacibdir, çünki onların mənası zamanla dəyişə bilər.

4. Kontekstin psixolinqvistik aspektləri. Kontekst həm də informasiyanın emalının koqnitiv mexanizmləri ilə bağlıdır. İnsan beyni mənalara proqnozlaşdırmaq və qeyri-müəyyənlilikləri həll etmək üçün kontekstdən istifadə edir. Psixolinqvistikada bir neçə mühüm mexanizm fərqləndirilir:

a) Gözləmə effekti. Əvvəlki təcrübəyə əsaslanaraq, beyin sözün ehtimal olunan mənasını proqnozlaşdırır. Məsələn, "Ağacda oturmuş bir ... vardı" cümləsində gözlənilən söz "quş"dur.

b) Tədrisən başa düşmə. Yeni məlumat aldıqda məna aydınlaşdırıla bilər. Məsələn, "It was a bank" cümləsi dedikdə, kontekstsiz bir maliyyə institutundan və ya çay sahilindən danışdığımız aydın deyil.

c) Fon məlumatların emal edilməsi vəziyyəti və əvvəlki hadisələri bilmək ifadələri şərh etməyə kömək edir. Məsələn, "Он попал в десятку" ifadəsi kontekstdən asılı olaraq, dəqiq atış və ya məqsədə uğurlu nailiyyəti ifadə edə bilər.

5. Kontekst və dil emal texnologiyaları. Təbii dil emalı üçün neyron şəbəkə modelləri (məsələn, GPT) kimi müasir süni intellekt (AI) sistemləri konteksti şərh etmək problemi ilə üzləşirlər. Kompüter başa düşmək üçün aşağıdakılar vacibdir:

1. Söz ardıcılığının təhlili. Sistemlər mənalara proqnozlaşdırmaq üçün kontekst pəncərələrindən istifadə edir.

2. Korpus məlumatları. Böyük həcmdə mətn üzrə təlim modellərə qeyri-müəyyənliyi anlamağa kömək edir.

3. Multimodallıq daha dəqiq şərh üçün mətnə əlavə olaraq vizual məlumatların (şəkillər, videolar) istifadəsidir.

Əhəmiyyətli irəliləyişlərə baxmayaraq, süni intellekt hələ də mürəkkəb mədəni və tarixi kontekstləri emal etmək üçün mübarizə aparır və insanın şərhdə iştirakının vacibliyini vurğulayır.

Kontekst seçilmiş metodoloji mövqedən asılı olaraq, tədqiqatçı tərəfindən fəal şəkildə formalaşa bilər. Beləliklə, xarici ekstralingvistik amillərin müxtəlif dərəcədə qəbul edildiyi kontekst diskurs təhlilinin müxtəlif konsepsiyalarında operativləşdirilir. Tədqiqatçı qarşıya qoyulmuş məqsədləri rəhbər tutaraq mətnin semantikasında və pragmatikasında müəyyən kontekstdən asılı xüsusiyyətlər irəli sürə bilər.

Nəticə. Kontekst müxtəlif səviyyələrdə mənaların şərhinə təsir edən lingvistik ünsiyyətin ayrılmaz elementidir. Kontekstin lingvistik, situativ, mədəni və koqnitiv aspektləri bizim sözlər və ifadələr haqqında anlayışımızı formalaşdırır. Dilçilik, koqnitiv elm və süni intellekt sahəsində müasir tədqiqatlar kontekstlərin işlənməsi mexanizmlərini araşdırmaqda davam edir, ünsiyyət və dilin avtomatik işlənməsi sahəsində yeni perspektivlər açır.

Ədəbiyyat:

1. Доминикан А.И. Виды контекстов при разных научных подходах // Вестник ТвГУ. Серия «Филология». 2017. № 4. С. 125-131.

2. Жихарева Н.А., Селищева О.Н. Типы контекста и его функции в процессе коммуникации // Восточнославянская филология. 2016. Вып. 3(29). Языкознание. С. 76-83

3. Третьякова В.С. Речевой конфликт и аспекты его изучения. Юрислингвистика-5: Сервер электронных публикаций ММЦ АГУ. 2004.

4. Auer, P., and Di Luzio, A. (Eds.) *The Contextualization of Language*. Amsterdam: John Benjamins, 1992. 402 p.

5. Blommaert J. *Discourse: A Critical Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 299 p.

6. Duranti A., Goodwin Ch. (Eds.) *Rethinking Context: An Introduction // Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon (Studies in the Social and Cultural Foundations of Language)*. Cambridge University Press, 1992. P. 1-42.

7. Schegloff E. Whose text? Whose context? // *Discourse and Society*. 1997. № 8. P. 165-187.

8. Dijk T.A. van. *Text and Context. Explorations in the Semantics and Pragmatics of Dis-course*. London; New York: Longman, 1977. 261 p.

9. Dijk T.A. van. *Discourse, context and cognition // Discourse Studies*. 2006. № 8 (1). P. 159-177.

10. Cicourel A. The interpenetration of communicative contexts // Duranti A., Good-win Ch. (Eds.) Rethinking context. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. P. 291–310.

11. Widdowson H.G. Text, context, pretext: Critical issues in discourse analysis. (language in society). Wiley Online Library, 2004. 200 p.

РОЛЬ КОНТЕКСТА В ЛИНГВИСТИКЕ

Роль контекста в понимании языковых выражений и интерпретации более широких значений является центральным вопросом. В данной статье рассматриваются основные типы контекста — лингвистический, ситуативный, культурный и исторический и их влияние на семантическую интерпретацию. Новизна статьи заключается в комплексном подходе к изучению контекста, объединяющем традиционные лингвистические теории и современные технологии обработки естественного языка. Актуальность статьи обусловлена растущим интересом к когнитивной лингвистике и искусственному интеллекту, а также необходимостью точной интерпретации значений в контексте мультимодальной коммуникации. Цель статьи проанализировать влияние различных типов контекстов на понимание языковых конструкций, выявить основные механизмы их интерпретации в естественном и цифровом взаимодействии.

Ключевые слова: контекст, лингвистический, конструктивный, выражение, естественный язык, когнитивная лингвистика

**Malahat Garayzade
Nigar Dashdamirova
Vafa Hajiyeva**

THE ROLE OF CONTEXT IN LINGUISTICS

The role of context in the understanding of linguistic expressions and the interpretation of broader meanings is a pivotal issue. This article examines the main types of context: linguistic, situational, cultural and historical – and their impact on semantic interpretation. The novelty of the article lies in the integrated approach to the study of context, which combines traditional linguistic theories and modern technologies of natural language processing. The relevance of the article stems from the growing interest in cognitive linguistics and artificial intelligence, as well as the need for accurate interpretation of meanings in the context of multimodal communication. The article's objective is to analyze the impact of different types of contexts on the understanding of linguistic constructs, to identify the main mechanisms of their interpretation in natural and digital interaction.

Keywords: context, linguistic, construct, expression, natural language, cognitive linguistics

Rəyçi: fil.e.d., dos. Əliyeva Nərmin Əbülfəz qızı